

ساخت، اعتباریابی و رواسازی مقیاس شجاعت بر اساس منابع اسلامی

بشیر اسلامیان

کارشناسی ارشد روان‌شناسی اسلامی گرایش روان‌شناسی مثبت‌گرا، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران.

bashireslamian@yahoo.com

مسعود آذربایجانی

استادتمام گروه روان‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

mazarbajejani110@yahoo.com

حمید رفیعی هنر

استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

hamidrafi2@gmail.com

چکیده

هدف این پژوهش ساخت و اعتباریابی مقیاس شجاعت بر اساس منابع اسلامی است. این تحقیق از لحاظ رویکرد روشی، آمیخته (کیفی و کمی) است. بدین منظور از دو روش تحلیل مفهومی-محتوایی و زمینه‌یابی استفاده شده است. در روش تحلیل مفهومی-محتوایی با مراجعه به روایات معصومین، چهار مؤلفه (قوت، پایداری، اقدام، شناخت عقلانی) و ۲۹ نشانه برای شجاعت استخراج شد. در مرحله بعد مؤلفه‌ها و نشانه‌ها به همراه مستندات آن در اختیار کارشناسان قرار گرفت و بعد از اعمال نظر آن‌ها، برای موارد تأییدشده گویه‌هایی طراحی شد. در مرحله آخر، بعد از نظرخواهی از کارشناسان درباره مناسب بودن یا نبودن گویه‌ها و ضرورت یا عدم ضرورت هریک از گویه‌ها، مقیاسی با ۴۵ گویه تأییدشده آماده

• این مقاله با هماهنگی دبیرخانه دائمی کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی در فصلنامه شماره ۱۷ تحقیقات بنیادین علوم انسانی منتشر شده است.

شد. در مرحله پیمایشی، مقیاس آماده‌شده، بعد از اجرای مقدماتی بر روی ۵۰ نمونه و انجام تحلیل‌های آماری روی داده‌ها آماده پیمایش اصلی شد. در پیمایش اصلی داده‌های حاصل از اجرای مقیاس بر روی ۲۲۵ دانشجوی دانشگاه شهید رجایی و طلاب حوزه علمیه قم (مدرسه علمیه معصومیه، مؤسسه امام خمینی و مرکز جامع علوم اسلامی) استخراج شد و روایی و اعتبار مقیاس بررسی شد. برای بررسی روایی محتوایی از نظر کارشناسان، برای بررسی روایی ملاکی از مقیاس شجاعت اخلاقی سیکرکا و برای بررسی روایی سازه از روش تحلیل عاملی استفاده شد. در زمینه روایی محتوایی سه مؤلفه از چهار مؤلفه اصلی شجاعت تأیید شد. همچنین، کارشناسان هر ۲۹ نشانه شجاعت را پذیرفتند و در نهایت، از بین ۸۷ گویه، ۴۵ گویه برای اجرای مقیاس پذیرش شدند. در ارتباط با روایی ملاکی نیز مقیاس شجاعت اسلامی با مقیاس شجاعت اخلاقی سیکرکا از همبستگی مثبت و معناداری ($r=0.2/637$) برخوردار است. درباره روایی سازه هم سه گویه که دارای بار عاملی کمتر از $0/3$ بود، حذف شد و بر روی ۴۲ گویه باقیمانده، تحلیل عاملی صورت گرفت که بعد از انجام تحلیل عاملی، چهار عامل شناسایی شد که عبارت‌اند از: «جوانمردی (مروت)، ایستادگی، اقدام عقلانی و سعه صدر». نتایج نشان داد که مقیاس شجاعت براساس منابع اسلامی از روایی و اعتبار مطلوب برای فعالیت‌های پژوهشی برخوردار است.

کلیدواژه‌ها: مقیاس، شجاعت، مقیاس شجاعت، روان‌شناسی اسلامی، روان‌شناسی مثبت‌نگر، شجاعت اخلاقی، منابع اسلامی.

مقدمه

شجاعت جزء فضایی است که هم در متون روان‌شناسی و هم در متون اسلامی از فضایل اصلی و اساسی به‌شمار آمده است. اسنایدر،^۱ لویز^۲ و پدروتی^۳ (۲۰۱۱) معتقدند که شجاعت مانند

1. C. R. Snyder
2. Shane J. Lopez
3. Jennifer Teramano Pedrotti

خونی است که در رگ تمام فضیلت‌ها می‌چرخد و به آن‌ها جان می‌دهد و همانند خونی است که در رگ‌های انسان تزریق می‌شود تا بتواند به قابلیت‌های خود برسد. این فضیلت به قدری اهمیت دارد که حتی یک فرد حکیم و امیدوار هم بدون شجاعت به جایی نمی‌رسد. بعضی اعتقاد دارند با داشتن حکمت نیازی به شجاعت نیست، اما شجاعت یعنی انسان بداند کجا جلو برود و کجا عقب‌نشینی کند؛ در واقع، شجاعت مستلزم حکمت است. درحقیقت شجاعت به این معناست که انسان بداند متناسب با هر موقعیتی چگونه رفتار کند. پترسون^۱ و سلیگمن^۲ (۲۰۰۴) شجاعت را این‌گونه تعریف کرده‌اند: توانمندی هیجانی که عبارت است از اعمال اراده تا رسیدن به هدف علی‌رغم مخالفت‌های بیرونی یا درونی (مگیار موئی، ۱۳۹۱: ص ۷۱).

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، تحقیقات تجربی در زمینه شجاعت نشان می‌دهد بین آموزش‌های روزآمد، محیط خانوادگی و جوّ سازمانی با افزایش شجاعت ارتباط مستقیم وجود دارد. همچنین، بین ویژگی‌های فردی و میزان شجاعت و جسارت رابطه‌ای مستقیم گزارش شده است (محمدی و همکاران، ۱۳۸۸: صص ۷۸-۷۷).

پترسون و سلیگمن تلاش کرده‌اند تا با تحلیل و بررسی توانایی‌های ویژه، نظام جامعی از صفات را اندازه‌گیری کنند. آن‌ها در این زمینه ۲۴ توانایی ویژه را شناسایی کرده‌اند. این توانایی‌ها به شش حوزه تقسیم می‌شوند که عبارت‌اند از: خرد، شجاعت، انسانیت، عدالت، میانه‌روی و تعالی؛ در واقع، این‌ها عامل‌های شخصیت هستند. این موارد به این دلیل انتخاب شده‌اند که در نوشته‌های فلاسفه مانند سقراط، افلاطون، ارسطو، آکویناس بیشتر مشاهده می‌شوند. توانایی‌های ویژه در سطح پایین‌تر از این‌ها قرار دارند. در جدول زیر توانمندی‌ها، ویژگی‌ها و کارکردهای شجاعت را مشاهده می‌کنید (شجاعی، ۱۳۹۶: صص ۹۶ و ۱۱۲-۱۱۱).

1. Christopher Peterson
2. Martin E. P. Seligman

جدول ۱. توانمندی‌ها، ویژگی‌ها و کارکردهای شجاعت

توانایی	ویژگی‌ها	کارکردها و فعالیت‌ها
شهامت	چالش‌پذیری: کوتاه‌نیامدن در برابر تهدید، گفتن حقیقت اگرچه دیگران مخالفت کنند، عمل به اعتقادات و باورها حتی اگر چندان رواج نداشته باشد، شجاعت در میدان نبرد	در برابر سختی‌ها و مشکلات مقاومت از خود نشان می‌دهد، زود تحت تأثیر قرار نمی‌گیرد، تلاش می‌کند تا همواره حقیقت را بگوید، برای مخالفت‌ها آمادگی کامل دارد.
پشتکار	پایداری: مداومت در کار حتی اگر راه دشوار باشد، انجام هر کاری برای به‌پایان رساندن آن، مصمم بودن	سعی می‌کند وظیفه و مأموریتی که برای وی مقرر شده را به‌پایان برساند، در انجام کارها اهل پیگیری و تلاش است.
صداقت	درستکاری: پذیرفتن مسئولیت احساسات و اعمال خود، صداقت با خود، شرافتمندی و وسوسه‌نشدن	در کارها تظاهر نمی‌کند، مسئولیت احساسات و اعمال خود را می‌پذیرد، احساس خودارزشمندی می‌کند.
سرزندگی	نشاط: سرحال و با انرژی بودن، شور و اشتیاق، انگیزش بالا برای انجام کارها، ماجراجویی در زندگی	تلاش می‌کند انرژی خود را با انجام تمرین‌های ورزشی افزایش دهد، برای انجام هر کاری همه‌روش‌هایی را که موجب می‌شود آن را با علاقه و هیجان انجام دهد، در نظر می‌گیرد.

در زمینه شجاعت، مقیاسی گزارش شده که از کتاب *understanding yourself* به‌وسیله رضاخانی (۱۳۹۳) اقتباس و ترجمه شده است، اما با بررسی‌هایی که محقق انجام داده است، به نظر می‌رسد گزارشی از روایی و پایایی این مقیاس موجود نیست. همچنین، می‌توان به مقیاس ۲۳ گویه‌ای وودارد (۲۰۰۷) اشاره کرد که آلفای کرونباخ آن ۰/۶۸۳ گزارش شده است.^۱ در ارتباط با مقیاس شجاعت اخلاقی سکرکا (۲۰۰۹) نیز اطلاعات لازم در بخش ابزار پژوهش ارائه شده است.

شجاعت به‌مثابه یکی از ارکان اصلی فضایل در آموزه‌های دینی و تعالیم اسلامی اهمیت ویژه و جایگاه والایی دارد؛ تا آنجا که مورد محبت خداوند متعال قرار گرفته است^۲ (دبلمی همذانی،

1. The Construct of Courage: Categorization and Measurement Woodard & purry 2007 page 140.

۲. «كُنْ شُجَاعاً فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ يُحِبُّ الشَّجَاعَةَ».

۱۴۰۶، ج ۵: ص ۳۲۵). هرچند به اندازه کشتن ماری^۱ باشد^۲ (حلوانی، ۱۴۰۸: ص ۲۱). همچنین حق تعالی مکارم اخلاق را به طور ویژه به رسولان خویش عطا کرده است که یکی از مهم ترین آن‌ها شجاعت است^۳ (مفید، ۱۴۱۳: ص ۱۹۲). حضرت رضا (علیه السلام) نیز پنج خصلت از جمله شجاعت را از خصال انبیا می‌دانند که این صفات در خروس هم قرار داده شده است^۴ (طبرسی، ۱۴۱۲: ص ۱۳۰). رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌فرمایند: خداوند به خاندان ما هفت امتیاز داده که به کسی قبل از ما نداده است و به کسی بعد از ما هم نخواهد داد و یکی از این امتیازها شجاعت است^۵ (راوندی کاشانی، بی تا: ص ۱۵). همچنین، ایشان یکی از اسیرانی را که بنا بود کشته شود، به خاطر پنج خصلت که یکی از آن‌ها شجاعت بود آزاد کردند^۶ (حرّعاملی، ۱۴۲۵، ج ۱: ص ۳۰۳). امیرالمؤمنین (علیه السلام) هم در قالب عبارات کوتاه و نغزی شجاعت را زینت: «الشَّجَاعَةُ زِينٌ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۲۱); یکی از دو عزّت: «الشَّجَاعَةُ احَدٌ

۱. اهل معرفت در تفسیر این سخن رسول خدا نوشته‌اند: بالاترین مرتبه شجاعت این است که انسان خود، صفات و افعال خودش را در ذات، صفات و افعال حق فانی کند. خداوند شجاعت را از این رو دوست دارد که موجب می‌شود انسان پس از این فنا باوجود خاص حقانی دگرباره متولد شود و جاویدان بماند. منظور از مار نیز نفس انسان است که دشمن او و کشتنش سزاوار است (قیصری رومی، ۱۳۷۵: صص ۱۰۶۹-۱۰۶۸ به نقل از تهرانی، ۱۳۹۵: ص ۳۴).

۲. «... أَنَّ اللَّهَ ... يَحِبُّ الشَّجَاعَةَ وَ لَوْ عَلَى قَتْلِ حَيَّةٍ».

۳. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْهُ قَالَ: إِنَّا لَنُحِبُّ مَنْ كَانَ عَاقِلًا فَهَمَّا فَيَهْمًا حَلِيمًا مُدَارِيًا صَبُورًا صَدُوقًا وَفِيَا إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَصَّ الْأَنْبِيَاءَ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ فَمَنْ كَانَتْ فِيهِ فَلْيَحْمَدِ اللَّهَ عَلَى ذَلِكَ وَ مَنْ لَمْ تَكُنْ فِيهِ فَلْيَنْصَرِعْ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ لِيَسْأَلَهُ إِيَّاهَا قَالَ قُلْتُ جُعِلَتْ فِدَاكَ وَ مَا هُنَّ قَالَ هُنَّ الْوَرَعُ وَ الْقَنَاعَةُ وَ الصَّبْرُ وَ الشُّكْرُ وَ الْحِلْمُ وَ الْحَيَاءُ وَ السَّخَاءُ وَ الشَّجَاعَةُ وَ الْغَيْرَةُ وَ الْبِرُّ وَ صِدْقُ الْحَدِيثِ وَ آدَاءُ الْأَمَانَةِ».

۴. «قَالَ الرَّضَا فِي الدِّيَكِ حَمْسُ خِصَالٍ مِنْ خِصَالِ الْأَنْبِيَاءِ مَعْرِفَتُهُ بِأَوْقَاتِ الصَّلَوَاتِ وَ الْغَيْرَةُ وَ الشَّجَاعَةُ وَ السَّخَاوَةُ وَ كَثْرَةُ الطَّرِيقَةِ».

۵. «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص أُعْطِينَا أَهْلَ النَّبِيِّ سَبْعَةَ لَمْ يُعْطَهُنَّ أَحَدٌ كَانَ قَبْلَنَا وَ لَا يُعْطَاهُنَّ أَحَدٌ بَعْدَنَا الصَّبَاحَةَ وَ الْفَصَاحَةَ وَ السَّمَاخَةَ وَ الشَّجَاعَةَ وَ الْعِلْمَ وَ الْحِلْمَ وَ الْمَحَبَّةَ لِلنِّسَاءِ». همچنین، در باب شجاعت انمه اطهار و علت اینکه واجب است امام شجاع ترین مردم باشد بنگرید: ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ص ۳۶؛ طبری آمدی، ۱۳۸۳: ص ۱۱۶؛ مجلسی، ۱۳۷۹، ج ۲: صص ۴۲۸-۴۳۲؛ تهرانی، ۱۳۹۵: صص ۳۰-۳۲؛ محمدی اشتهاردی و عبدوس، ۱۳۷۵: صص ۲۴۷-۲۴۰؛ اختر، ۱۳۸۶: صص ۱۹۹-۲۰۳؛ نیلی پور، ۱۳۹۵: صص ۳۹-۳۶؛ حسینی، ۱۳۸۵: صص ۱۱۶-۱۱۸؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۸۵: صص ۲۴۹-۲۴۲؛ رضایی بهسودی، ۱۳۹۱: صص ۲۹۳-۲۸۹.

۶. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: أُنْبِي النَّبِيِّ ص بِأَسَارِيٍّ فَأَمَرَ بِقَتْلِهِمْ خَلَا رَجُلًا مِنْ بَيْنِهِمْ فَقَالَ الرَّجُلُ يَا أَيُّ أُمَّي يَا مُحَمَّدٌ كَيْفَ أَطْلَقْتَ عَنِّي مِنْ بَيْنِهِمْ فَقَالَ أَخْبَرَنِي جِبْرِئِيلُ عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَنَّ فِيكَ خَمْسَ خِصَالٍ يَحِبُّهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَ رَسُولُهُ الْغَيْرَةُ الشَّدِيدَةُ عَلَى حَرَمِكَ وَ السَّخَاءُ وَ حُسْنُ الْخُلُقِ وَ صِدْقُ اللِّسَانِ وَ الشَّجَاعَةُ فَلَمَّا سَمِعَهَا الرَّجُلُ اسْتَلَمَ وَ حَسَنَ إِسْلَامَهُ وَ قَاتَلَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ص قِتَالًا شَدِيدًا حَتَّى اسْتُشْهِدَ». البته به نظر می‌رسد این روایت نیاز به تحلیل بیشتر داشته باشد؛ چراکه ظاهر روایت با حکم فقهی ناسازگار است.

العزیز»^۱ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۸۸)؛ عزّتی حاضر: «الشّجاعةُ عزٌّ حاضرٌ»^۲ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۳۸)، یاری آماده و فضیلتی آشکار: «الشّجاعةُ نُصرةٌ حاضرةٌ وَ فضيلةٌ ظاهرةٌ»^۳ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۸۱۶) معرفی می‌فرمایند و جایگاه و اهمیت آن را در انتخاب فرماندهان سپاه و جنگجویان یادآور می‌شوند^۴ (هاشمی خویی، ۱۴۰۰، ج ۲۰: ص ۲۰۳؛ ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۱: ص ۳۵۹).

شجاعت با ایمان رابطه تنگاتنگی دارد؛ چراکه به فرموده امام باقر (علیه‌السلام) مؤمن ترسو نمی‌شود^۵ (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ص ۳۷) و از کوه سخت‌تر است^۶ (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۹: ص ۲۸۱). در احادیث ما قوت قلب، که از مفاهیم مرتبط با شجاعت است، به‌عنوان جزئی از صحت و درستی ایمان در نظر گرفته شده است^۷ (طبرسی، ۱۳۸۵: ص ۹۲). برای درک بهتر ارزش و اهمیت شجاعت نگاهی به جایگاه مفهوم جُبْن (به‌عنوان واژه متضاد آن) در بین روایات، مناسب به‌نظر می‌رسد. در احادیث اهل‌بیت (علیهم‌السلام) از جبن به‌عنوان بدترین صفت بنده^۸ (شریف الرضی، ۱۴۲۲: ص ۲۷۱)، خوی بد، که از بدگمانی به خدا ناشی می‌شود^۹ (قمی، ۱۴۱۴، ج ۱: ص

۱. مرحوم آقا جمال خوانساری در شرح این حدیث نوشته است: عزّتی است برابر با تمام عزّت‌های دیگر (آقا جمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۲: ص ۲۳).
۲. مرحوم آقا جمال خوانساری در شرح این سخن شریف نوشته است: هر که دلبری کند و نترسد خود را بالفعل عزیز داشته و خوار نکرده و عاقبت آن خود غیب است و معلوم نیست (آقا جمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۱: ص ۱۵۳).
۳. مراد این است که هر وقت صاحبش به باری محتاج باشد او را باری می‌کند (آقا جمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۲: ص ۳۰).
۴. «...ثُمَّ الصَّقُّ بِذَوِي الْمُرُوءَاتِ وَالْأَحْسَابِ وَأَهْلِ الْبُيُوتَاتِ لِصَالِحَةٍ وَالسَّوَابِقِ الْحَسَنَةِ ثُمَّ أَهْلِ النَّجْدَةِ وَالشَّجَاعَةِ وَالسَّخَاءِ وَالسَّمَاخَةِ فَإِنَّهُمْ جَمَاعٌ مِنَ الْكِرَمِ وَشُعَبٌ مِنَ الْعُرْفِ...».
۵. «الْحَارِثِيُّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: لَا يُؤْمِنُ رَجُلٌ فِيهِ الشُّحُّ وَالْحَسَدُ وَالْجُبْنُ وَلَا يَكُونُ الْمُؤْمِنُ جَبَانًا وَلَا حَرِيصًا وَلَا سَحِيحًا».
۶. «الْمُؤْمِنُ أَضَلُّ مِنَ الْجَبَلِ الْجَبَلُ يَسْتَقِلُّ مِنْهُ وَالْمُؤْمِنُ لَا يَسْتَقِلُّ مِنْ دِينِهِ شَيْءٌ».
۷. «قُوَّةُ الْقَلْبِ مِنْ صِحَّةِ الْإِيمَانِ». طبق روایات دو نکته در باب قوت قلب اهمیت دارد؛ اول اینکه مکانیسم و ساختار قوت قلب براساس توکل بر خداوند متعال است (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۱۹۸) و دیگر اینکه یکی از عوامل مؤثر در ازدیاد قوت قلب، انگشتر فیروزه بر دست کردن است (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶: ص ۳۷).
۸. «وَمِنْ ذَلِكَ قَوْلُهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: (مِنْ شَرِّ مَا أُعْطِيَ الْعَبْدُ شُحٌّ هَالِكٌ، أَوْ جُبْنٌ خَالِكٌ)».
۹. «وَقَالَ: وَاعْلَمْ يَا عَلِيُّ أَنَّ الْجَبْنَ وَالْبَخْلَ وَالْحِرْصَ غَرِيزَةٌ وَاحِدَةٌ يَجْمَعُهَا سُوءُ الظَّنِّ».

۲۳۳)، ننگ^۱ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۲۱)، عار و نقصان^۲ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۱۶۰) و خواری آشکار^۳ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۳۸) نام برده شده است که ریشه آن ناتوانی نفس و ضعف یقین^۴ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۲۶۳) و پیامد آن جهنمی شدن است^۵ (دیلمی، ۱۴۰۸: ص ۱۳۴).

همچنین، با استفاده از منابع اسلامی این‌گونه برداشت می‌شود که شجاعت با مفاهیم و فضایل دیگر، که جنبه روان‌شناختی نیز دارند، ارتباط دارد؛ از جمله آن‌ها می‌توان به غیرت، عزت، صداقت، سخاوت، صبر و عقل اشاره کرد (تهرانی، ۱۳۹۵: صص ۳۳-۳۲ و ۳۵).

بررسی پیشینه شجاعت در مقالات و پایان‌نامه‌ها حکایت از آن دارد که تا به حال کار مستقلی در زمینه شناسایی مؤلفه‌ها و نشانه‌های شجاعت با رویکرد اسلامی و با روش تحلیل مفهومی-محتوایی صورت نگرفته است. همچنین، با توجه به جست‌وجوهای محقق، کار مستقلی در ارتباط با مفهوم شجاعت در روان‌شناسی و به‌ویژه روان‌شناسی مثبت‌نگر یافت نشد.

بنابراین، با توجه به تفاوت تعاریف شجاعت در بین محققان اسلامی، عدم بررسی مؤلفه‌های شجاعت با نگاه روان‌شناختی در منابع اسلامی و همچنین، محدودیت ابزار سنجش شجاعت، بسته به فرهنگ بودن و عدم ابتدای ابزارهای موجود بر منابع اسلامی و نیز عدم طراحی ابزاری دینی در ایران، محقق قصد دارد مقیاسی ارائه دهد که شجاعت را براساس منابع اسلامی بسنجد.

روش تحقیق

این تحقیق از لحاظ رویکرد روشی، آمیخته (کیفی و کمی) است. از آنجاکه یکی از اهداف این تحقیق به دست آوردن دیدگاه اسلام درباره شجاعت است بنابراین، با روش کتابخانه‌ای و همچنین، با استفاده از روش تحلیل مفهومی-محتوایی، اطلاعات موردنیاز از منابع اسلامی (قرآن و روایات شیعی) جمع‌آوری و سپس بررسی شده است؛ در واقع، روش تحلیل مفهومی-محتوایی وجه

۱. «الْجُبْنُ سَبِيْنٌ».

۲. «اِحْدَرُوا الْجُبْنَ فَإِنَّهُ عَارٌ وَ مُنْقَصَةٌ».

۳. «الْجُبْنُ ذُلٌّ ظَاهِرٌ».

۴. «شِدَّةُ الْجُبْنِ مِنْ عَجْزِ النَّفْسِ وَ ضَعْفِ الْيَقِيْنِ».

۵. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: ثَلَاثٌ إِذَا كُنَّ فِي الرَّجُلِ فَلَا تَحْرَجُ أَنْ تَقُولَ إِنَّهُ فِي جَهَنَّمَ الْجَفَاءُ وَ الْجُبْنُ وَ الْبُخْلُ».

۶. ر.ک.: کومبز و دانیل. ۱۳۸۷. «پژوهش فلسفی: تحلیل مفهومی». فصل اول.

مشترک روش‌های مختلفی است که عموماً به‌عنوان روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی معرفی شده است که از جمله می‌توان روش اجتهاد دینی^۱ (علیپور و حسنی، ۱۳۹۴) و روش فقه الحدیث^۲ (مسعودی، ۱۳۹۲) را نام برد (رفیعی هنر، ۱۳۹۷: ص ۱۳۹).

از طرف دیگر، از آنجاکه هدف نهایی این پژوهش، ساخت یک مقیاس در زمینه شجاعت است که مستلزم ارزیابی روایی و اعتبار آن به‌صورت میدانی است؛ بنابراین، روش تحقیق در بخش دوم پژوهش «زمینه‌یابی»^۳ (پیمایشی) خواهد بود.

جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری این پژوهش عبارت‌اند از دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه شهید رجایی و طلاب حوزه علمیه قم (مدرسه علمیه معصومیه، مؤسسه امام خمینی و مرکز جامع علوم اسلامی) در سال تحصیلی ۱۳۹۶-۱۳۹۷ در بازه سنی ۱۹ تا ۴۱ سال که با توجه به منابع غیررسمی مجموع آن‌ها حدوداً ۵۰۰۰ نفر برآورد شده است. تعداد نمونه با توجه به تعداد گویه‌ها، ۲۲۵ نفر معین شد که این تعداد جهت انجام تحلیل عاملی نیز معنادار تلقی شد. همچنین، گروه نمونه با روش نمونه‌گیری در دسترس از بین جامعه آماری انتخاب شد.

ابزار تحقیق

۱. مقیاس شجاعت براساس منابع اسلامی

در این پژوهش از مقیاس شجاعت محقق‌ساخته (اسلامیان، ۱۳۹۷) استفاده شد. این مقیاس در فرایند اجرای پژوهش ساخته شد و دارای ۴۵ گویه است.

۱. پارادایم اجتهادی دانش دینی یا به اختصار پاّد، تعریف جدیدی از پارادایم ارائه می‌دهد و نظریه‌ای بر مبنای آن عرضه می‌کند که در آن تلاش دارد تا در مقایسه با مؤلفه‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، روش‌شناختی و انسان‌شناختی پارادایم‌های رایج در حوزه علوم انسانی، مؤلفه‌های پارادایم دینی دانش را معرفی کند. در «پارادایم اجتهادی دانش دینی» تلاش می‌شود هم معرفت‌بخشی یافته‌های روش اجتهادی نشان داده شود و هم حجیت و چگونگی استفاده از منابع و روش‌های مختلف عقلی، نقلی و تجربی در نظامی منسجم ارائه شود. برای مطالعه بیشتر ر.ک.: علیپور و حسنی، ۱۳۹۴: صص ۸۹-۵۱.

۲. فقه الحدیث دانشی است که به بررسی متن حدیث می‌پردازد و با ارائه مبانی و سیر منطقی فهم آن ما را به مقصود اصلی گوینده حدیث نزدیک می‌کند (مسعودی، ۱۳۹۲: ص ۷).

۲. مقیاس شجاعت اخلاقی سکرکا (PMC)^۱

این مقیاس شامل پانزده پرسش با طیف هفت‌درجه‌ای (۱=هرگز، ۴=بعضی اوقات و ۷=همیشه) است. با استفاده از مقیاس PMC می‌توان پنج بُعد شجاعت اخلاقی حرفه‌ای یعنی عامل اخلاقی، ارزش‌های متعدد، تحمل خطرات یا تهدیدها، فراترفتن از اطاعت و هدف اخلاقی را سنجید. اعتبار و پایایی این مقیاس را خشوعی (۱۳۹۳) در پژوهشی مجزا بررسی کرده است؛ به این ترتیب که ابتدا اعتبار صوری این مقیاس از طریق نظرخواهی از استادان صاحب‌نظر تأیید شد. سپس در تعیین اعتبار سازه این مقیاس از طریق تحلیل عوامل، روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریانس، ابعاد ذکر شده استخراج شد. همچنین، پایایی مقیاس با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ برآورد شد که برای ابعاد عامل اخلاقی، ارزش‌های متعدد، تحمل خطرات یا تهدیدها، فراترفتن از اطاعت، هدف اخلاقی و کل مقیاس به ترتیب ۰/۲۷، ۰/۳۶، ۰/۶۵، ۰/۷۵، ۰/۷۵ و ۰/۸۷ به دست آمد که با توجه به تعداد کم پرسش‌ها در حد مطلوبی است (خشوعی، ۱۳۹۳: ص ۸۹).

مراحل ساخت مقیاس

ساخت مقیاس مدنظر در چهار مرحله «مفهوم‌شناسی»، «نشانه‌شناسی»، «ساخت گویه‌ها» و «اجرا و عملیات آماری» صورت گرفت که در ادامه به صورت خلاصه، گزارشی از آن ارائه می‌شود.

۱. مفهوم‌شناسی

هرچند واژه شجاعت و مفاهیم مترادف و متضاد آن به صورت مستقیم در قرآن کریم نیامده است، برخی از پژوهشگران (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸، ج ۲: صص ۲۲۵-۲۲۴؛ مظاهری، ۱۳۸۳، ج ۲: صص ۲۰۰-۱۹۹؛ ایزوتسو، ۱۳۷۸: صص ۱۷۵-۱۷۲؛ محمدی اشتهاردی و عبدوس، ۱۳۷۵: صص ۲۳۸-۲۳۷؛ نیلی‌پور، ۱۳۹۵: صص ۳۴-۳۳؛ رضایی بهسودی، ۱۳۹۱: صص ۲۸۶-۲۸۳؛ محمدزاده، ۱۳۸۸: صص ۲۳-۲۲؛ نیلی‌پور، ۱۳۹۰، ج ۱: صص ۲۷۳؛ طاهریان، ۱۳۳۶: صص ۸-۱۴) استفاده از تعابیری مانند شدت، قوت، غلظت، استقامت، صبر، ثبات قدم، جهاد، بیم‌نداشتن از نکوهش نکوهشگران و آیات امر به معروف و نهی از منکر و موارد دیگر را

1. Professional Moral Courage (PMC) Scale.

در حقیقت مرتبط با حوزه معنایی شجاعت دانسته‌اند.^۱

با توجه به بررسی لغوی، مفاهیم مترادف و متضاد شجاعت و همچنین روایات معتبر در این زمینه به این جمع‌بندی رسیدیم که شجاعت فضیلتی است دارای بعد سرشتی و زیستی که جایگاه و منشأ آن نفس یا روان انسان است و شامل درجه‌های مختلف همراه با شدت و ضعف در افراد است و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن از یک سنخ نیستند و در چهار عنوان قوت، پایداری، شناخت عقلانی و اقدام قابل ذکر هستند. با عنایت به موارد ذکر شده، شجاعت را این‌گونه تعریف کردیم: نیرویی درون‌روانی است که براساس شناخت‌ها، هیجان‌های فرد را در عرصه سختی‌ها و میدان مبارزات مهار می‌کند و در مقام عمل به اقدام وامی‌دارد.^۲

۲. نشانه‌شناسی

نشانه‌شناسی ضرورت مقیاس‌سازی است و متون دینی یکی از مطمئن‌ترین راه‌ها برای استخراج نشانه‌هاست. همان‌گونه که متون دینی (قرآن و حدیث) در تبیین مفاهیم دقیق هستند، در ارائه نشانه‌ها نیز دقیق و قابل اعتمادند. واقعیت این است که برای شناخت نشانه‌ها و ویژگی‌های کلی دین‌داری یا هر یک از مفاهیم دینی، راهی مطمئن‌تر از مراجعه به متون دینی وجود ندارد. ویژگی‌های دین‌داری و مفاهیم دینی را باید در کلام صاحب دین و طراح دین جست. با استفاده از متون دینی می‌توان جایگاه هر موضوع، اندازه آن و نقش هر یک را در نظام روانی انسان یافت (پسندیده، ۱۳۸۴: صص ۸۳ و ۹۴).

در زمینه نشانه‌شناسی، احادیث به دوگونه عمل کرده‌اند؛ دسته اول نشانه‌های مستقیم هستند و در واقع به مواردی اشاره دارند که به روشنی در روایات از آن‌ها به‌عنوان علامت یا نشانه نام برده شده یا می‌تواند جنبه نشانه‌ای داشته باشد و دسته دوم نشانه‌های غیر مستقیم هستند که به نشانه‌بودن آن‌ها تصریح نشده است، ولی بیانگر نشانه‌های یک موضوع هستند و از طریق عملیاتی کردن مؤلفه‌ها به دست می‌آیند. پس از بررسی‌های مختلف، ۲۹ نشانه از منابع دینی به صورت مستقیم و غیر مستقیم برای شجاعت شناسایی شد که در قالب پنج دسته کلی نشانه‌های هیجانی، رفتاری، شناختی، شناختی-هیجانی و انگیزشی تقسیم‌بندی شد.

۱. ر. ک.: انبیا: ۵۱-۵۸؛ نمل: ۱۰؛ بقره: ۲۴۹-۲۵۰؛ احزاب: ۳۹ و ۲۲ و ۱۳؛ توبه: ۵۲؛ آل عمران: ۱۷۵-۱۷۳؛ بقره: ۲۴۷؛ مائده: ۵۴؛ صف: ۴؛ فتح: ۲۹؛ توبه: ۱۳-۱۵ و ۱۳-۱۲۴؛ انفال: ۱۵-۱۶؛ توبه: ۵۶ و ۴۴-۴۵؛ هود: ۸۰؛ انفال: ۶۵ و ۴۵؛ توبه: ۷۱؛ احقاف: ۱۳؛ انعام: ۴۸؛ توبه: ۴۱؛ آل عمران: ۱۴۶؛ توبه: ۱۱۱.
۲. برای مشاهده اسناد ر. ک.: اسلامیان، ۱۳۹۷: صص ۴۲-۶۴.

۳. ساخت گویه‌ها

بعد از کشف و استخراج مؤلفه‌های نظری و همچنین نشانه‌های هر یک از مؤلفه‌ها^۱ نوبت به طراحی گویه‌ها براساس نشانه‌ها می‌رسد. در این قسمت، ۸۷ گویه (بازای هر نشانه سه گویه) طراحی شد. محقق برای بررسی میزان مطابقت مؤلفه‌ها با مستندات روایی، میزان مطابقت نشانه‌ها با مؤلفه‌ها و همچنین، میزان مطابقت گویه‌ها با نشانه‌ها و ضرورت گویه‌ها، نظرات ۱۵ تن از کارشناسان دینی و روان‌شناسی را در این زمینه جویا شد که مؤلفه قوت تأیید نشد، اما مطابقت هر ۲۹ نشانه به تأیید کارشناسان خبره رسید. همچنین، با ضرورت ۴۵ گویه نیز موافقت شد.^۲

۴. اجرای مقیاس

محقق با اجرای فرم ۴۵ گویه‌ای بر روی ۵۰ نفر از اقبشار مختلف جامعه به بررسی آزمایشی مقیاس پرداخت و بعد از تحلیل و بررسی آماری، گویه‌هایی که همبستگی آن‌ها با گویه‌های دیگر کم بود اصلاح شد و بعضی از جملات آن تغییر کرد و درنهایت، فرم جدید مقیاس شجاعت برای اجرای نهایی بر روی ۲۲۵ نفر^۳ تدوین شد.

یافته‌ها

با بررسی روایات مدنظر، نشانه‌های انسان شجاع به‌دست آمد که در جدول زیر به آن‌ها اشاره می‌شود.^۴

۱. برای مؤلفه قوت، نشانه‌ای در روایات یافت نشد.

۲. برای مشاهده نظر کارشناسان و توضیحات بیشتر ر.ک.: اسلامیان، ۱۳۹۷: صص ۱۰۰-۸۰.

۳. به نظر گیلفورد حداقل حجم نمونه برای تحلیل عاملی ۲۰۰ نفر است، اما پژوهشگران دیگر معتقدند باید نسبت آزمودنی‌ها با متغیرهای مورد سنجش در نظر گرفته شود و برای تعیین این نسبت ادعاهای مختلفی از نسبت خیلی بزرگ ۱۰ به ۱ تا نسبت حداقل لازم ۲ به ۱ در نوسان است (صدرالسادات و مینایی، ۱۳۸۰: ص ۹۸). محقق هر گویه در مقیاس را به‌مثابه یک متغیر قلمداد کرده و نسبت ۵ به ۱ (نسبت میانگین) را در نظر گرفته است؛ بنابراین، برای ۴۵ سؤال نهایی پرسش‌نامه شجاعت براساس منابع اسلامی، ۲۲۵ نفر کفایت خواهد کرد. همچنین، براساس آزمون کفایت نمونه‌برداری، این تعداد نمونه جهت انجام تحلیل عاملی معنادار تلقی شده است.

۴. برای آگاهی کامل از سند و توضیح هر نشانه ر.ک.: اسلامیان، ۱۳۹۷: صص ۷۳-۶۵.

جدول ۲. نشانه‌های بیست‌ونه‌گانه شجاعت در منابع اسلامی

شماره نشانه	نشانه
۱	تحمل در برابر گناه
۲	تحمل در برابر مصیبت
۳	تحمل در برابر طاعت
۴	تحمل در برابر طعنه‌ها
۵	تحمل در میدان جنگ
۶	از خودگذشتگی
۷	مبارزه با امیال معارض با هدف متعالی
۸	راستگویی
۹	ننگ‌داشتن از کارهای زشت و ناپسند
۱۰	طلب نکردن از مردم
۱۱	مهار هیجان غضب
۱۲	حساسیت به ناموس
۱۳	مدارا با دوستان
۱۴	رقابت با همسالان
۱۵	جنگیدن در میدان مبارزه
۱۶	بخشش مالی
۱۷	تلاشگری مضاعف (همراه با پیگیری)
۱۸	رو در رو جنگیدن (بدون ابزار)
۱۹	واهمه‌نداشتن از جانوران وحشتناک
۲۰	ابراز وجود
۲۱	حمایت و دفاع از افراد در موقعیت‌های نیاز
۲۲	رهانکردن مبارزه در بحبوحه جنگ
۲۳	به دل دشمن زدن
۲۴	مبارزه با افراد قوی‌تر از خود
۲۵	قاطعیت در برابر دشمنان
۲۶	غلبه دانسته‌ها بر ندانسته‌ها (در حوزه مبارزه)
۲۷	آگاهی و شناخت (از عرصه جنگ)
۲۸	شناخت موقعیت‌های مبارزه
۲۹	غلبه علم بر امیال معارض با اهداف متعالی

نتایج بررسی‌های انجام‌شده جهت سنجش تفاوت میان شجاعت اسلامی در بین گروه‌های جمعیت‌شناختی (جنسیت، وضعیت تأهل و وضعیت اقتصادی) نشان داد که تفاوت در این گروه‌ها

معنادار نیست. البته در ارتباط با جنسیت، علی‌رغم اینکه محقق پیگیری‌های زیادی برای اجرای مقیاس بر روی بانوان حوزوی انجام داد، موفق به این کار نشد و در نهایت توانست فقط ۲۰ نفر از بانوان دانشگاهی را موردسنجش قرار دهد. با این اوصاف نمی‌توان به راحتی ادعا کرد که هیچ رابطه معناداری بین زنان و مردان در میزان شجاعت اسلامی وجود ندارد.

روایی

استانداردهای مربوط به آزمون‌های تربیتی و روانی (انجمن پژوهش‌های تربیتی امریکا، انجمن روان‌شناسی امریکا و کمیته ملی آزمایش‌های روانی، ۱۹۸۵)، سه روش اصلی را برای این موضوع فهرست کرده است که شامل روایی وابسته به محتوا^۱، وابسته به ملاک^۲ و وابسته به سازه^۳ است (مارنات، ۱۳۷۹: ص ۴۸). همچنین، برای بررسی روایی وابسته به محتوا نیز به دو شیوه عمل می‌شود؛ یکی نسبت روایی محتوا (CVR)^۴ و دیگری شاخص روایی محتوا (CVI)^۵.

محقق برای بررسی روایی وابسته به محتوا^۱ از دیدگاه کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی استفاده کرده است. بدین منظور، در یک درخواست رسمی و با ذکر توضیحات لازم از ده کارشناس خبره خواسته شد تا نظر خود را در زمینه میزان مطابقت مؤلفه‌ها با مستندات روایی، همچنین میزان مطابقت نشانه‌ها با مؤلفه‌ها و در نهایت، میزان مطابقت گویه‌ها با نشانه‌ها اعلام کنند. از نظر کارشناسان، غیر از مؤلفه قوت، سایر مؤلفه‌ها با آموزه‌های اسلام مطابقت دارد. از میان

1. Content-related
2. Criterion-related
3. Construct-related
4. Content Validity Ratio
5. Content Validity Index

۶. در شاخص روایی محتوا کارشناسان به‌طور مستقل به ارزیابی ارتباط و یا مطابقت گویه‌ها (یا یافته‌ها) با محتوای موردنظر می‌پردازند (لین، ۱۹۸۶؛ به نقل از وایند، اسمیت، شیفر، ۲۰۰۳: ص ۵۱۰ به نقل از رفیعی هنر، ۱۳۹۷: صص ۱۴۳-۱۴۲). در پژوهش حاضر از کارشناسان خواسته شد مطابقت هر یافته (مؤلفه، نشانه یا گویه) با مستندات دینی را از «۱: بسیار کم»، «۲: کم»، «۳: زیاد»، تا «۴: خیلی زیاد» مشخص کنند. برای محاسبه شاخص روایی محتوا، تعداد کارشناسانی که نمره ۳ و ۴ داده‌اند بر تعداد کل کارشناسان تقسیم می‌شود (والتر و باسل، ۱۹۸۳؛ به نقل از وایند و دیگران، ۲۰۰۳: ص ۵۱۰ به نقل از رفیعی هنر، ۱۳۹۷: صص ۱۴۳-۱۴۲). حداقل مقدار قابل قبول برای شاخص CVI برابر با ۰/۷۹ است و اگر شاخص CVI یافته‌ای کمتر از ۰/۷۹ باشد، آن یافته باید حذف شود. یکی از شیوه‌های محاسبه CVI کل، محاسبه میانگین CVI به دست آمده از هر یافته است (ر.ک.: پولایت و بک، ۲۰۰۶: ص ۴۹۳ به نقل از رفیعی هنر، ۱۳۹۷: صص ۱۴۳-۱۴۲).

۲۹ نشانه شجاعت اسلامی، هر ۲۹ نشانه نمره CVI بیش از ۰/۷۹ گرفتند؛ به این معنا که روایی محتوایی این نشانه‌ها توسط کارشناسان تأیید شده است. همچنین، از میان ۸۷ گویه، مطابقت ۶۴ گویه با نشانه‌ها به تأیید رسیده است.

در بررسی نسبت روایی محتوا^۱ مشخص شد که از میان ۶۴ گویه‌ای که مطابقت آن‌ها با نشانه‌ها به تأیید کارشناسان رسیده بود، ۴۵ گویه از نظر متخصصان ضروری به نظر می‌رسد.^۲ محقق برای بررسی روایی ملاکی از مقیاس شجاعت اخلاقی سکرکا استفاده کرده است که نتایج به دست آمده از وجود همبستگی میان مقیاس شجاعت اسلامی و شجاعت اخلاقی حکایت دارد. برای تعیین روایی وابسته به ملاک مقیاس شجاعت اسلامی از اجرای هم‌زمان آزمون هم‌ارز استفاده شده است و نتایج نشان می‌دهد بین شجاعت اسلامی و شجاعت اخلاقی، همبستگی مثبت و معنادار ($r=0/637$) در سطح ۰/۰۱ و پایین‌تر وجود دارد. بر این اساس، می‌توان ادعا کرد که مقیاس شجاعت اسلامی، مؤلفه اساسی شجاعت را موردسنجش قرار داده است و این بخش از روایی مقیاس شجاعت اسلامی نیز اثبات می‌شود.

از بسیاری جهت‌ها، روایی سازه قوی‌ترین و پیچیده‌ترین رویکرد به آزمون‌سازی به‌شمار می‌رود و طبق نظر برخی از پژوهشگران، همه انواع روایی‌ها را باید طبقه‌های فرعی روایی سازه تلقی کرد. برای تعیین روایی سازه، هیچ رویکرد منحصر به فردی که بهترین روش باشد وجود ندارد. اما به نظر پژوهشگران، تحلیل عاملی روش مناسبی برای این کار است (مارنات، ۱۳۷۹: ص ۵۶).

بعد از اجرای نهایی مقیاس شجاعت اسلامی در میان ۲۲۵ نفر از آزمودنی‌ها به منظور سنجش روایی سازه و نیز شناسایی و تعیین عوامل تشکیل‌دهنده مقیاس، از روش تحلیل عاملی به روش

۱. در نسبت روایی محتوا از کارشناسان خواسته شده است میزان ضرورت گویه‌ها را نیز مشخص کنند. در پژوهش حاضر از کارشناسان خواسته شد تا هر یک از یافته‌ها (گویه‌ها) را براساس مقیاس لیکرت سه‌درجه‌ای ۱. «ضرورتی ندارد»، ۲. «مفید است ولی ضروری نیست» و ۳. «ضروری است» طبقه‌بندی کنند (ر.ک.: شولتز و دیگران، ۲۰۱۴: ص ۸۵ به نقل از رفیعی هنر، ۱۳۹۷: صص ۱۴۳-۱۴۲). جهت محاسبه نسبت روایی محتوا تعداد کارشناسانی که گزینه ضروری را انتخاب کرده‌اند شمرده می‌شود؛ نصف تعداد کل کارشناسان از آن کم و نتیجه بر نصف تعداد کل کارشناسان تقسیم می‌شود.

۲. برای توضیحات بیشتر و همچنین، جزئیات نظرات کارشناسان در مراحل مختلف ر.ک.: اسلامیان، ۱۳۹۷: صص ۸۱-۱۰۰.

«مؤلفه‌های اصلی»^۱ و «چرخش واریماکس»^۲ به همراه «بهنجارسازی»^۳ کایزر^۴ استفاده شد.

جدول ۳. آزمون بارتلت و کفایت نمونه‌برداری

نتایج	آماره‌ها	
۰/۸۱۴	کفایت نمونه‌برداری به روش KMO	
۳۵۰۳/۷۴۲	خی دو	آزمون کرویت بارتلت ^۵
۹۹۰	درجه آزادی	
۰/۰۰۰	سطح معناداری	

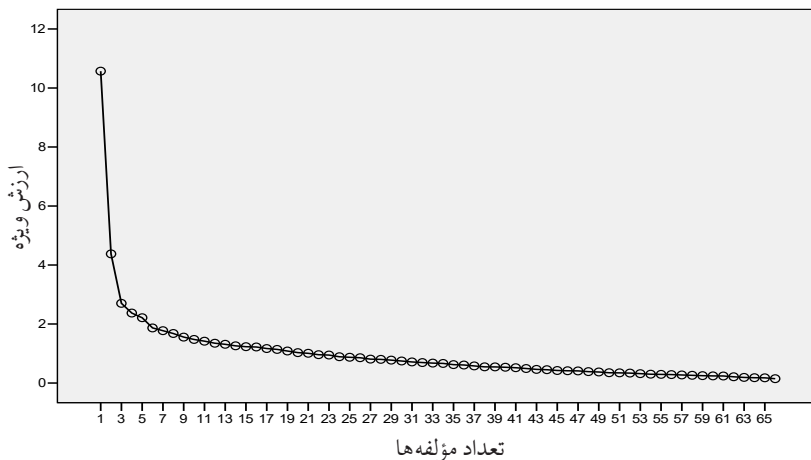
همان‌طور که مشاهده می‌شود، شاخص کفایت نمونه‌برداری برابر با ۰/۸۱۴ بوده است؛ در نتیجه آزمون کفایت نمونه نشان می‌دهد که حجم نمونه موردنظر برای تحلیل عوامل مناسب است. همچنین، نتایج آزمون کرویت بارتلت با درجه آزادی ۹۹۰ و مجذور کای ۳۵۰۳/۷۴۲ در سطح $P \leq ۰/۰۰۰$ معنادار است؛ بنابراین، ماتریس همبستگی داده‌ها برای تحلیل عاملی دارای اطلاعات معنی‌دار است (سرمد و دیگران، ۱۳۸۵: ص ۲۷۰).

به منظور تعیین تعداد عامل‌ها ابتدا از ملاک ارزش‌های ویژه بزرگ‌تر از ۱ استفاده شد. اما از یک‌سو، با توجه به تعداد بالای عوامل نمایان‌شده (۱۳ عامل) و اجتناب از دقت پایین در نتایج خروجی و ازسوی دیگر، با توجه به نمودار اسکری^۶ کتل که ارزش ویژه در بخش نزولی با شیب تند و قبل از تبدیل شدن به سطح افقی را عدد ۲ نشان می‌دهد؛ بنابراین، ارزش ویژه در مرحله دوم، بزرگ‌تر از ۲ انتخاب شد.

از آنجا که «هدف تحلیل عاملی در روان‌شناسی و علوم اجتماعی، تبیین و توجیه همبستگی‌های مشاهده‌شده است، به این معنا که عامل‌ها باید معین و تفسیر شوند؛ بنابراین، راه‌حل‌های چرخش نیافته کارایی ندارند. زیرا شناسایی عامل‌هایی که دارای تعداد زیادی بار عاملی هستند دشوار است» (صدرالسادات و مینایی، ۱۳۸۰: صص ۷۶-۷۷).

1. Principal Component Analysis
2. Varimax rotation
3. Normalization
4. Kaiser
5. Bartlett's Test of Sphericity
6. Scree Plot

بنابراین، به منظور ساده‌تر و قابل فهم‌تر کردن ساختار عاملی، عامل‌های ذکرشده انتخاب و چرخش متعامد^۱ به شیوه واریماکس بر روی آن‌ها اجرا شد (سرمد و دیگران، ۱۳۸۵: صص ۲۷۴-۲۷۳) که نتایج آن در ادامه می‌آید.

نمودار ۱. نمودار اسکری برای تعیین تعداد مؤلفه‌ها

همان‌طور که در نمودار اسکری مشاهده می‌شود، شیب خط در مؤلفه چهارم تغییر کرده است و براساس نظر پژوهشگران «نقطه پرش برای چرخش عامل‌ها، جایی است که شیب خط در نمودار اسکری تغییر می‌کند» (صدرالسادات و مینایی، ۱۳۸۰: صص ۱۰۰). بر این اساس، چهار عامل در مقیاس شجاعت اسلامی جهت انجام مراحل بعدی انتخاب شد.

به اعتقاد پژوهشگران در تحلیل‌های عاملی، بار عاملی $0/3$ نشانگر این است که ۹ درصد از واریانس (متغیر) به‌وسیله عامل تبیین می‌شود. این مقدار واریانس تبیین‌شده، به اندازه‌ای است که بتوان بار عاملی را چشمگیر دانست؛ بنابراین، در تحلیل‌های عاملی با حجم حداقل ۱۰۰ نفر، بار عاملی $0/3$ ملاک معقول و مناسبی است و معنادار تلقی می‌شود (صدرالسادات و مینایی، ۱۳۸۰: صص ۷۲-۷۱).

ازاین‌رو، از مجموعه مقیاس ۴۵ گویه‌ای، سه گویه ۱۲ و ۲۷ و ۳۶ که دارای بار عاملی کمتر از

1. Orthogonal

۰/۳ بود، حذف شد و ۴۲ سؤال باقی ماند و بر روی سؤالات باقی مانده، چرخش مجدد صورت گرفت و طبق گزارش SPSS این چرخش ها در ۱۱ مرتبه همگرا شده است که ماتریس مؤلفه های استخراج شده در ادامه می آید.

جدول ۴. ماتریس مؤلفه ها بعد از چرخش

عامل				شماره گویه
۴	۳	۲	۱	
.۴۴۹				I۱
.۶۲۲				I۲
		.۷۴۳		I۳
		.۴۵۶	.۳۳۱	I۴
.۴۱۵		.۳۷۱		I۵
.۶۰۸				I۶
		.۷۷۳		I۷
	.۳۰۰			I۸
		.۵۸۶		I۹
	.۳۹۲	.۳۴۱		I۱۰
.۴۳۲				I۱۱
				I۱۲
		.۷۶۹		I۱۳
.۴۵۷				I۱۴
.۴۴۰			.۴۴۱	I۱۵
		.۴۸۹		I۱۶
	.۴۳۰			I۱۷
	.۳۲۳		.۳۴۷	I۱۸
			.۵۹۶	I۱۹
			.۶۱۶	I۲۰
			.۶۵۷	I۲۱
			.۶۲۹	I۲۲
		.۳۵۵	.۴۹۹	I۲۳
.۳۵۱				I۲۴
			.۶۴۹	I۲۵
	.۴۳۲		.۳۷۳	I۲۶

				۱۲۷
			.۶۰۷	۱۲۸
	.۴۹۸			۱۲۹
	.۳۴۲			۱۳۰
.۶۸۶				۱۳۱
.۳۰۴	.۴۴۵		.۳۰۲	۱۳۲
			.۳۱۵	۱۳۳
	.۴۴۷			۱۳۴
	.۳۸۶	.۳۹۸		۱۳۵
				۱۳۶
	.۶۱۰		.۳۶۴	۱۳۷
		.۶۱۳	.۴۳۴	۱۳۸
		.۳۳۶	.۴۹۶	۱۳۹
			.۵۴۳	۱۴۰
			.۴۱۷	۱۴۱
	.۵۷۵		.۳۴۶	۱۴۲
.۴۳۸	.۳۹۰			۱۴۳
.۳۷۱	.۴۵۹			۱۴۴
	.۳۶۴			۱۴۵

در جدول ۴ تعداد عامل‌ها به همراه بارهای عاملی بالاتر از ۰/۳ ارائه شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، ۱۳ گویه عامل اول (۴۱-۴۰-۳۹-۳۳-۲۸-۲۵-۲۳-۲۲-۲۱-۲۰-۱۹-۱۸-۱۵)، ۹ گویه عامل دوم (۳۸-۳۵-۱۶-۱۳-۱۰-۹-۷-۴-۳)، ۱۱ گویه عامل سوم (۴۵-۴۴-۴۲-۳۷-۳۴-۳۲-۳۰-۲۹-۳۶-۱۷-۸) و ۹ گویه عامل چهارم (۴۳-۳۱-۲۴-۱۴-۱۱-۶-۵-۲-۱) را تشکیل می‌دهد.

جدول ۵. عوامل تشکیل‌دهنده شجاعت اسلامی با رویکرد تحلیل عاملی

نام عامل	تعداد سؤالات	ترتیب عامل‌ها
جوانمردی (مروت)	۱۳	عامل اول
ایستادگی	۹	عامل دوم
اقدام عقلانی	۱۱	عامل سوم
سعه‌صدر	۹	عامل چهارم

جدول ۵ عوامل تشکیل‌دهنده شجاعت اسلامی با رویکرد تحلیل عاملی را نشان می‌دهد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، مؤلفه‌های نظری شجاعت اسلامی به‌گونه‌ای با هم ترکیب شده و

عوامل شجاعت در تحلیل عاملی را تشکیل داده‌اند.

درباره عامل جوانمردی، از مجموع گویه‌هایی که در تحلیل عاملی مربوط به عامل اول می‌شد این معنا استنباط شد. برای مثال، ناامید نکردن کسی که به ما پناه آورده است یا کمک کردن در حال تنگدستی و یا قرض نگرفتن در شرایط دشوار اقتصادی همگی نشان از مروت دارد.

در ارتباط با عامل ایستادگی، به مثابه دومین مؤلفه در تحلیل عاملی، مواردی از قبیل پایبندی به روزه ماه رمضان در گرمای تابستان، کنترل خود در موقعیت گناه و دفاع از میهن و قاطعیت در برابر دشمن، همگی به مفهومی اشاره دارد که ما آن را ایستادگی می‌نامیم.

در زمینه عامل سوم، یعنی اقدام عقلانی، مفاهیمی مانند عمل بر مبنای دانسته‌ها، سنجش جوانب مختلف و مشورت گرفتن در زمان عدم شناخت کافی منجر به استنباط این مفهوم شد. آخرین عامل از مؤلفه‌های تحلیل عاملی به مواردی چون صبوری در غم از دست دادن نزدیکان، چشم‌پوشی از اشتباه دوستان، تحمل نیش و کنایه‌ها و کنترل خشم اشاره دارد که مفهوم سعه صدر را برای آن برگزیدیم.

بر اساس جدول ۶، ارزش ویژه عامل‌های مذکور ۱ و بزرگ‌تر از آن است. در این میان عامل اول ۱۱/۴۲۹ درصد کل واریانس مقیاس را برآورد می‌کند و عوامل دیگر به ترتیب ۹/۲۳۲، ۷/۸۴۴، ۷/۶۰۶ درصد واریانس کل را برآورد می‌کنند و چهار عامل ذکر شده در مجموع ۳۶/۱۱۲ درصد واریانس کل مقیاس شجاعت اسلامی را برآورد می‌کنند.

جدول ۶. مؤلفه‌ها و توصیف واریانس کل

مؤلفه	ارزش‌های ویژه اولیه			مجموع ضرایب فاکتور چرخش داده‌نشده			مجموع ضرایب فاکتور چرخش داده‌شده		
	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی
۱	۸/۴۶۸	۱۸/۸۱۸	۱۸/۸۱۸	۱۸/۸۱۸	۱۸/۸۱۸	۱۸/۸۱۸	۵/۱۴۳	۱۱/۴۲۹	۱۱/۴۲۹
۲	۳/۶۱۵	۸/۰۳۴	۲۶/۸۵۱	۸/۰۳۴	۳/۶۱۵	۲۶/۸۵۱	۴/۱۵۴	۹/۲۳۲	۲۰/۶۶۱
۳	۲/۲۶۲	۵/۰۲۷	۳۱/۸۷۸	۵/۰۲۷	۲/۲۶۲	۳۱/۸۷۸	۳/۵۳۰	۷/۸۴۴	۲۸/۵۰۵
۴	۱/۹۰۵	۴/۲۳۳	۳۶/۱۱۱	۴/۲۳۳	۱/۹۰۵	۳۶/۱۱۱	۳/۴۲۳	۷/۶۰۶	۳۶/۱۱۱
جمع کل	۱۶/۲۵	۳۶/۱۱۲		۳۶/۱۱۲	۱۶/۲۵		۱۶/۲۵	۳۶/۱۱۲	

همچنین، برای نشان دادن اعتبار بالای مقیاس، همبستگی هر یک از گویه‌های مقیاس شجاعت

اسلامی با نمرهٔ کل مقیاس محاسبه شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، تمامی گویه‌های چهل و پنج‌گانه با کل مقیاس همبستگی مثبت دارد.

جدول ۷. ضریب همبستگی هر گویه با کل مقیاس شجاعت اسلامی

شمارهٔ گویه	همبستگی هر گویه با کل مقیاس
I۱	.۲۸۷
I۲	.۲۷۷
I۳	.۳۲۲
I۴	.۵۲۹
I۵	.۳۵۲
I۶	.۴۰۶
I۷	.۵۱۸
I۸	.۲۰۲
I۹	.۴۴۹
I۱۰	.۲۵۷
I۱۱	.۴۴۳
I۱۲	.۰۷۳
I۱۳	.۵۵۸
I۱۴	.۴۰۷
I۱۵	.۳۱۰
I۱۶	.۴۴۶
I۱۷	.۰۲۳
I۱۸	.۳۰۱
I۱۹	.۳۴۴
I۲۰	.۴۴۶
I۲۱	.۴۵۵
I۲۲	.۴۳۷
I۲۳	.۴۹۹
I۲۴	.۲۸۳
I۲۵	.۴۶۳
I۲۶	.۳۶۶
I۲۷	.۱۳۳
I۲۸	.۴۰۵
I۲۹	.۳۱۴
I۳۰	.۲۹۶
I۳۱	.۲۶۶
I۳۲	.۴۲۹
I۳۳	.۲۳۱

۲۲۲	۱۳۴
۴۸۴	۱۳۵
۲۰۲	۱۳۶
۴۴۰	۱۳۷
۶۰۵	۱۳۸
۴۵۳	۱۳۹
۴۸۳	۱۴۰
۳۳۶	۱۴۱
۵۳۷	۱۴۲
۳۷۲	۱۴۳
۲۹۴	۱۴۴
۳۰۴	۱۴۵

اعتبار

برای بررسی اعتبار، از روش دو نیمه‌سازی و تعیین ضریب آلفا استفاده شده است.

جدول ۸. ضریب آلفای کرونباخ مقیاس شجاعت اسلامی در مرحله آزمایشی و نهایی

مراحل	تعداد آزمودنی	تعداد گویه‌ها	ضریب آلفای کرنباخ
آزمایشی	۵۰	۴۵	۰/۸۶۷
نهایی	۲۲۵	۴۵	۰/۹۰۰

در جدول ۸ اعتبار مقیاس شجاعت اسلامی در دو مرحله از طریق آلفای کرونباخ نشان داده شده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، در هر دو مرحله ضریب آلفا از اعتبار (همسانی درونی) بالایی برخوردار است.

جدول ۹. آماره‌های اعتبار مقیاس شجاعت اسلامی در اجرای نهایی

آلفای کرونباخ	نیمه اول*	
	مقدار	۰/۷۶۹
نیمه دوم**	تعداد گویه‌ها	۲۳
	مقدار	۰/۸۰۷
مجموع تعداد گویه‌ها	تعداد گویه‌ها	۲۲
	مقدار	۴۵
همبستگی بین دو فرم		
ضریب اسپیرمن-براون	در صورت تساوی تعداد گویه‌ها	۰/۶۴۸
	در صورت عدم تساوی تعداد گویه‌ها	۰/۷۸۶
ضریب دو نیمه‌سازی گاتمن		
		۰/۷۸۲

* نیمه اول، گویه‌های ۱ تا ۲۳ ** نیمه دوم، گویه‌های ۲۴ تا ۴۵

همان‌گونه که در جدول ۹ آمده است، ضریب اسپیرمن-براون در مرحله نهایی برابر با ۰/۷۸۶

است و میزان همسانی درونی براساس ضریب دونیمه‌سازی گاتمن در مرحله‌نهایی ۰/۷۸۲ است. همچنین، همبستگی بین دو فرم در اجرای نهایی برابر با ۰/۶۴۸ است. بر این اساس، ضریب آلفای نیمه اول ۰/۷۶۹ و ضریب نیمه دوم ۰/۸۰۷ است؛ بنابراین، همسانی درونی مقیاس شجاعت اسلامی از سطح بالایی برخوردار است.

تفسیر یافته‌ها و جمع‌بندی

با توجه به تعریف شجاعت در منابع اسلامی «نیرویی درون‌روانی که فرد براساس یک‌سری از شناخت‌ها، هیجانات خود را در عرصه سختی‌ها و میدان مبارزات مهار می‌کند و در مقام عمل به اقدام رو می‌آورد» و تحلیل عاملی صورت‌گرفته بر روی مقیاس شجاعت، به نظر می‌رسد تعریفی که رویکرد تحلیل عاملی به ما ارائه می‌دهد با رویکرد نظری تفاوت‌هایی داشته باشد. گویا هسته مفهومی شجاعت نیرویی درونی نیست (قوت) بلکه یک‌سری توانمندی است. همچنین، از شواهد چنین برمی‌آید که در شجاعت یک شناخت عقلانی مجزا اتفاق نمی‌افتد بلکه در مقام عمل، اقدام‌های فرد عاقلانه است؛ بنابراین، شاید بتوان ادعا کرد که شجاعت مجموعه توانمندی‌های مرتبط به یکدیگر است که دو جنبه درون‌روانی (جوانمردی و سعه‌صدر) و برون‌فردی (اقدام و ایستادگی) در آن به هم پیوند خورده است، اما اینکه آیا ترتبی بین این خصلت‌ها وجود دارد یا خیر نیاز به مطالعه بیشتر دارد.

ناگفته نماند که مؤلفه‌های شجاعت در رویکرد تحلیل نظری و تحلیل عاملی ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر دارند. پایداری و ایستادگی دو مفهوم نزدیک به هم هستند که در ارتباط با مؤلفه‌های شجاعت در رویکرد تحلیل نظری و تحلیل عاملی به کار برده شده‌اند. همچنین، مؤلفه اقدام عنصر مشترک در دو رویکرد است، هرچند به نظر می‌رسد قید «عقلانی» در رویکرد تحلیل عاملی به مفهوم شجاعت نزدیک‌تر باشد؛ چنان‌که در نظر فلاسفه غربی و فلاسفه و اخلاقیون اسلامی، عنصر عقلانیت جزء لاینفک مفهوم شجاعت به حساب می‌آید.

محقق درباره معنای قوت بررسی جداگانه و مفصلی انجام داده است که به نظر می‌رسد انتخاب معنای دقیق این کلمه کمی دشوار باشد. اینکه معنای قوت را قوت قلب بگیریم یا آمادگی (توان)، منجر به برداشت متفاوت از روایت و مفهوم شجاعت می‌شود. در اینجا و با توجه به رویکرد تحلیل عاملی به نظر می‌رسد معنای قوت قلب به مؤلفه جوانمردی (مروت) نزدیک‌تر باشد؛ چراکه این دو لازم و ملزوم یکدیگرند؛ چنان‌که شاید در ارتباط با عنصر شناخت عقلانی و سعه‌صدر هم

بتوان ادعا کرد که لازمه داشتن سعه‌صدر، شناخت موقعیت‌ها و توان به‌کارگیری قوه عاقله در کنترل غضب است.

طبق روایات بین جوانمردی و عقل نیز ارتباط وجود دارد. امیر مؤمنان می‌فرماید: مروت هرکس به قدر عقل و اندیشه اوست (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۲۵۸). همچنین، می‌توان ادعا کرد که بین جوانمردی و سعه‌صدر هم رابطه وجود دارد؛ چنان‌که در روایتی، پیامبر اکرم مروت را گذشت از کسی که به ما ظلم کرده و بخشش به کسی که ما را محروم کرده است می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۷: ص ۴۱). همچنین، طبق احادیث، جوانمردی با مؤلفه ایستادگی هم می‌تواند ارتباط برقرار کند؛ آنجا که وقتی از امام صادق (علیه‌السلام) می‌پرسند مروت چیست در پاسخ می‌گوید: مروت آن است که خدا تو را آنجا که نهی فرموده نبیند و آنجا که امر کرده است بیابد (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ص ۲۶۴) و امیرالمؤمنین هم می‌فرماید: نهایت مروت آن است که در پنهانی کاری نکنی که آشکارا از آن پروا داری (ری شهری، ۱۳۹۲: ص ۶۹۰).

در مجموع به نظر می‌رسد هم بین مؤلفه‌های شجاعت در رویکرد تحلیل نظری و تحلیل عاملی ارتباط منطقی وجود دارد و هم به‌صورت جداگانه میان عوامل هر کدام از این دو رویکرد، ارتباط معنادار برداشت می‌شود. همچنین، بین توانمندی پشتکار به‌عنوان یکی از چهار توانمندی فضیلت شجاعت در رویکرد روان‌شناسی مثبت‌نگر و مؤلفه‌های پایداری و ایستادگی در رویکرد تحلیل نظری و تحلیل عاملی ارتباط تنگاتنگی وجود دارد.

با وجود اینکه سعی شد مراحل اجرای این پژوهش دقیق انجام شود، محدودیت‌هایی هم وجود داشت که از جمله آن می‌توان به انحصار مطالعه روایات اسلامی در کتب معتبر شیعی، مطالعه گروه‌های هنجار، مطالعه افراد تحصیل‌کرده جامعه (طلاب و دانشجویان) و تعداد بسیار کم زنان در اجرای اصلی اشاره کرد.

پیشنهاد می‌شود در تحقیقات آینده، مقیاس ۲۳ گویه‌ای شجاعت وودارد به‌منزله ابزاری صرفاً روان‌شناختی (درمقابل مقیاس شجاعت اخلاقی سکرکا که در بخش روایی ملاکی از آن استفاده شد) ترجمه و هنجاریابی شود. همچنین، در پژوهش‌های جداگانه‌ای میزان همبستگی مقیاس شجاعت اسلامی با مقیاس‌هایی نظیر رضایت از زندگی، امید به زندگی، عزت‌نفس و نگرش‌های مذهبی موردبررسی قرار گیرد. پیشنهاد کاربردی دیگری که می‌توان ارائه داد، ساخت بسته‌های آموزشی مبتنی بر شجاعت اسلامی و اجرای آن در گروه‌های دچار اختلالات بالینی، بزهکاران و نیز گروه‌های هنجار جامعه به‌صورت پیش‌تست-پس‌تست و همچنین بررسی نتایج آن است.

کتابنامه

۱. آقا جمال خوانساری، محمدبن حسین. ۱۳۶۶. شرح آقا جمال خوانساری بر غررالحکم و دررالکلم. تهران: دانشگاه تهران. چاپ چهارم.
۲. ابن بابویه، محمدبن علی. ۱۳۶۲. صفات الشیعه. تهران: اعلمی.
۳. _____ ۱۳۹۵ق. کمال‌الدین و تمام‌النعمة. تهران: اسلامیه. چاپ دوم.
۴. ابن حیون، نعمان‌بن محمد مغربی. ۱۳۸۵ق. دعائم الاسلام. قم: مؤسسه آل‌البیت. چاپ دوم.
۵. ابن شعبه حرانی، حسن‌بن علی. ۱۴۰۴. تحف‌العقول عن آل الرسول صلی‌الله‌علیه و آله. قم: جامعه مدرسین. چاپ دوم.
۶. اختری، عباسعلی. ۱۳۸۶. محمد بر قلّه‌های فضائل. تهران: بین‌الملل.
۷. اسلامیان، بشیر. ۱۳۹۷. «ساخت، اعتباریابی و رواسازی مقیاس شجاعت براساس منابع اسلامی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشگاه قرآن و حدیث.
۸. ایزوتسو، توشیهیکو. ۱۳۷۸. مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن مجید. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
۹. پسندیده، عباس. ۱۳۸۴. «درآمدی بر نقش حدیث در ساخت مقیاس‌های دینی». گزیده مقالات همایش مبانی نظری و روان‌سنجی مقیاس‌های دینی. صص ۷۹-۹۸. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۰. تمیمی آمدی، عبد‌الواحدبن محمد. ۱۳۶۶ش. تصنیف غررالحکم و دررالکلم. قم: دفتر تبلیغات.
۱۱. _____ ۱۴۱۰ق. غررالحکم و دررالکلم. قم: دارالکتاب الاسلامی. چاپ دوم.
۱۲. تهرانی، مجتبی. ۱۳۹۵. اخلاق الهی؛ مباحث قوه غضبیه (فضائل). قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۳. حرعاملی، محمدبن حسن. ۱۴۲۵ق. اثبات الهداه بالنصوص و المعجزات. بیروت: اعلمی.
۱۴. حسینی، سید مرتضی. ۱۳۸۵. اخلاق تبلیغ در سیره رسول‌الله. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی. چاپ دوم.
۱۵. حلوانی، حسین‌بن محمدبن حسن بن نصر. ۱۴۰۸ق. نزهه الناظر و تنبیه الخاطر. قم: مدرسه الامام‌المهدی.

۱۶. خشوعی، مهدیه سادات. ۱۳۹۳. «نقش فضیلت سازمانی و رفتار شهروندی سازمانی در شجاعت اخلاقی حرفه‌ای». فصلنامه فرایند مدیریت توسعه. تابستان ۹۳. شماره ۲. پیاپی ۸۸.
۱۷. _____ ۱۳۹۳. «ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس شجاعت اخلاقی حرفه‌ای و سنجش آن با توجه به ویژگی‌های جمعیت‌شناختی». فصلنامه مشاوره شغلی و سازمانی. پاییز ۹۳. شماره ۲۰.
۱۸. دلشاد تهرانی، مصطفی. ۱۳۸۵. طایر فرخ‌بی (کمالات انسانی در نهج البلاغه). قم: معارف.
۱۹. دیلمی همدانی، شیرویه. ۱۴۰۶ق. الفردوس بمأثور الخطاب. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۰. دیلمی، حسن بن محمد. ۱۴۰۸ق. أعلام الدین فی صفات المؤمنین. قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت علیهم‌السلام.
۲۱. راوندی کاشانی، فضل‌الله بن علی. بی‌تا. النوادر. قم: دارالکتاب.
۲۲. رضاخانی، ضیاء‌الدین. ۱۳۹۳. پرسشنامه شجاعت. تهران: مؤسسه تحقیقاتی علوم رفتاری سینا (روان‌تجهیز).
۲۳. رضایی بهسودی، محمد کبیر. ۱۳۹۱. والاترین خصال. قم: دارالتفسیر.
۲۴. رفیعی هنر، حمید. ۱۳۹۷. «الگوی درمانی خودنظم‌جویی برای افسردگی براساس منابع اسلامی: تدوین مدل مفهومی و طرح‌نمای درمان و مطالعه امکان‌سنجی و نتایج اولیه آن». رساله دکتری. چاپ نشده. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۲۵. ری شهری، محمد. ۱۳۹۲. منتخب میزان الحکمه. قم: دارالحديث. چاپ یازدهم.
۲۶. سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه. ۱۳۸۵. روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: آگاه.
۲۷. شجاعی، محمداصادق. ۱۳۹۶. شخصیت از دیدگاه صفات. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۸. شریف‌الرضی، محمدبن حسین. ۱۴۲۲ق. المجازات النبویه. قم: دارالحديث.
۲۹. صدرالسادات، سید جلال؛ مینایی، اصغر. ۱۳۸۰. راهنمای آسان تحلیل عاملی. تهران: سمت.
۳۰. طاهریان، محمدطاهر. ۱۳۳۶. «شجاعت، سخا، عفو و اغماض و دیگر صفات فاضله از نظر قرآن مجید». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه تهران.
۳۱. طبرسی، حسن بن فضل. ۱۴۱۲ق. مکارم الأخلاق. قم: الشریف‌الرضی. چاپ چهارم.
۳۲. طبرسی، علی بن حسن. ۱۳۸۵ق. مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار. نجف: المكتبة الحیدریة. چاپ دوم.

۳۳. طبری آملی، عماد‌الدین ابی‌جعفر محمد بن ابی‌القاسم. ۱۳۸۳ق. بشارة المصطفی لشعبة المرتضى. نجف: المكتبة الحيدريه. چاپ دوم.
۳۴. عليپور، مهدي؛ حسني، سيدحميدرضا. ۱۳۹۴. پارادایم اجتهادی دانش دینی (پاد). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳۵. قمی، عباس. ۱۴۱۴. سفینه البحار. قم: اسوه.
۳۶. کومبز، جرالڈ؛ دانيل، لو. ۱۳۸۷. «پژوهش فلسفی: تحليل مفهومی». ترجمه خسرو باقری. روش‌شناسی مطالعات برنامه درسی. ادموند سی شورت. ترجمه دکتر محمود مهرمحمدی و همکاران. تهران: سمت و وزارت آموزش و پرورش (پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش).
۳۷. مارنات، گری گراث. ۱۳۷۹. راهنمای سنجش روانی؛ برای روان‌شناسان بالینی، مشاوران و روان‌پزشکان. جلد ۱. ترجمه حسن پاشاشریفی و محمدرضا نیکخو. تهران: سخن.
۳۸. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. ۱۳۷۹. احتجاجات (ترجمه جلد ۹ بحار الأنوار). تهران: اسلامیه.
۳۹. _____ ۱۴۰۳ق. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دار إحياء التراث العربي. چاپ دوم.
۴۰. _____ ۱۴۰۴ق. مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول. تهران: دارالکتب الاسلامیه. چاپ دوم.
۴۱. محمدزاده، راضیه. ۱۳۸۸. پرورش فرزندی شجاع. تهران: منیر.
۴۲. محمدی اشتهاردی، محمد؛ عبدوس، محمدتقی. ۱۳۷۵. بیست و پنج اصل از اصول اخلاقی امامان. قم: دفتر تبلیغات اسلامی. چاپ سوم.
۴۳. محمدی، عبدالرضا؛ اسلامی نصرت‌آبادی، حمید؛ میرجلیلی، محمد حسین. ۱۳۸۸. «بررسی عوامل مؤثر بر شجاعت دانشجویان دانشگاه امام علی و راهکارهای ارتقای آن». فصلنامه مدیریت نظامی. شماره ۳۶.
۴۴. مسعودی، عبدالهادی. ۱۳۹۲. روش فهم حدیث. تهران: سمت.
۴۵. مظاهری، حسین. ۱۳۸۳. کاوشی نو در اخلاق اسلامی. ترجمه محمود ابوالقاسمی. تهران: مؤسسه نشر و تحقیقات ذکر. چاپ دوم.
۴۶. مفید، محمدبن محمد. ۱۴۱۳ق. الأمالی. قم: کنگره شیخ مفید.
۴۷. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۸. اخلاق در قرآن. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب.

۴۸. مگیار موئی، جینا ال. ۱۳۹۱. فنون روان شناسی مثبت گرا. ترجمہ فرید براتی سده. تهران: رشد.
۴۹. نیلی پور، مہدی. ۱۳۹۰. بہشت اخلاق. اصفہان: مرغ سلیمان. چاپ دوم.
۵۰. _____ ۱۳۹۵. چہارہ قانون زندگی. اصفہان: مرغ سلیمان.
۵۱. ہاشمی خوبی، میرزا حبیب اللہ. ۱۴۰۰ق. منہاج البراعہ فی شرح نہج البلاغہ. تہران: مکتبہ الاسلامیہ. چاپ چہارم.
52. C. R. Snyder, Shane J. Lopez, Jennifer Teramano Pedrotti. 2011. **Wisdom and Courage: two universal virtues, in Positive Psychology: the Scientific and Practical Explorations of Human Strengths.** second edition. Sage Publication Inc. New Delhi. chapter 9.
53. Cooper Woodard, Cynthia L. S. Pury. 2007. **The Construct of Courage: Categorization and Measurement.** Consulting Psychology Journal: Practice and Research, Vol. 59, No. 2, 135-147.

